

## NOTEN

1. Giovanni Vincenzo Benedetto Pacini werd geboren in Catania aan de Piazza Sant'Antonio nummer 12 op 11 februari 1796. Zijn ouders waren Isabella Paulillo, afkomstig uit Gaeta, en de tenor Luigi Pacini, geboren in Pistoia.
2. Luigi Marchesi (1754-1829). Castraatzanger (sopraan). Debuteerde in 1774 in Rome in een reprise van *La serva padrona* van Pergolesi. Na te zijn opgetreden in Wenen, St. Petersburg en Londen was zijn faam zo groot dat hij werd beschouwd als de grootste zanger van zijn tijd. In 1796 weigerde hij te zingen bij Napoleons aankomst in Milaan, waarna hij in Italië als een nationale held werd geëerd.
3. Padre Stanisleo Mattei (1750-1825). Muziekpedagoog en componist. Minderbroeder in de orde der Franciscanen. componeerde vooral kerkmuziek. Was leraar aan het Liceo musicale in Bologna, waar hij Rossini en Donizetti onder zijn leerlingen telde.
4. Stefano Pavesi (1779-1850). Dramatisch componist. Werd tijdens de revolutie in 1799 als gevangene naar Marseille overgebracht en vandaar naar Dijon, waar hij in een regimentsband speelde die deelnam aan de Marengo-campagne. Begon in 1802 zijn loopbaan als operacomponist en schreef de meeste van zijn opera's voor Venetië.
5. De volledige titel van Pavesi's opera luidt: *Il trionfo di Gedeone*. De première vond plaats in het Teatro del Corso te Bologna in maart 1810.
6. Elisabetta (Elisa) Antonia Manfredini-Guarmani (1780-na 1825). Italiaanse sopraan. Dochter van de componist en muziektheoreticus Vincenzo Manfredini, kleindochter van de componist Francesco Manfredini en nicht van de castraatzanger Giuseppe Manfredini. Zij startte haar carrière in 1809 en werkte veel samen met Rossini, die voor haar de vrouwelijke hoofdrollen in *Ciro in Babilonia*, *Tancredi* en *Adelaide di Borgogna* schreef.
7. Filippo Galli (1783-1853). Na zijn loopbaan in 1801 begonnen te zijn als een marginale buffo-tenor, liet hij op advies van Luigi Marchesi zijn stem omvormen en werd een van de meest gevierde bassen van het belcanto tijdperk. Hij zong de baspartij (veelal speciaal voor hem geschreven) in premières van opera's van Rossini: *L'inganno felice*, *La pietra del paragone*, *L'italiana in Algeri*, *Il turco in Italia*, *La gazza ladra*, *Maometto II*, en *Semiramide*. Hij creëerde de rol van Enrico in Donizetti's *Anna Bolena*.  
Zijn broer Vincenzo (1798-1858), meer gespecialiseerd in het buffo repertoire, zong jarenlang als bas aan de Scala, in Londen en in Wenen.
8. Bonaventura Furlanetto (1738-1817). Venetiaanse muziekpedagoog en componist van cantates en oratoria op bijbelse onderwerpen.
9. Giovanni Battista Perrucchini (1784-1870). Venetiaans magistraat en muzikliefhebber. Hij schitterde als pianist in de salons en zette verzen van enkele dichters op muziek.
10. Mombelli werd door Pacini onjuist gespeld als Mambelli. Ester en Anna Mombelli, respectievelijk geboren in 1794 en 1795, waren dochters van de tenor Domenico Mombelli. Vader en dochters vormden met een bas een reizend operagezelschap dat van 1806-11 o.m. optrad in Lissabon, Padua en Milaan. Het drietal zong de première van Rossini's *Demetrio e Polibio*, op een tekst van moeder Vincenza Mombelli, in het Teatro Valle in Rome.
11. Luigi Raffanelli (1752-1821). Trad op als buffo-bas van 1771 tot 1814 in diverse Italiaanse theaters, Parijs, Londen en Wenen. Zong in 1810 de rol van Tobia Mill in de première van Rossini's eerste opera *La cambiale di matrimonio*, gevolgd door *L'inganno felice*, *Il signor Bruschino* e.a.
12. Pulcinella is een figuur uit de *commedia dell'arte*, in verschijning en karakter vergelijkbaar met Jan Klaassen.
13. Het carnavalsseizoen was de belangrijkste periode in de meeste operatheaters. Santo Stefano (26 december) was traditiegetrouw de openingsdag en het seizoen liep tot het begin van de vastentijd (quaresima). Voor het carnavalsseizoen presenteerden de theaters steevast nieuwe opera's, waaronder veel *farse*; aankomende componisten waren erop gebrand een opdracht voor nieuw werk te krijgen.

14. Van een dirigent in de huidige betekenis was in die tijd nog geen sprake. De eerste violist leidde de voorstelling vanuit een *violino principale* partituur, waaraan de belangrijkste vocale lijnen en instrumentale solo's waren toegevoegd. Reguliere dirigenten gingen in Italië pas na 1850 de operavoorstellingen leiden, een gebruik dat in Parijs al in Rossini's jaren aldaar gangbaar was.
15. Een *farsa* (ook *farsetta* genoemd) is een operagenre, muzikaal afgeleid van de twee-akter *dramma giocoso*, dat vooral met het Venetië van de late 18e en vroege 19e eeuw wordt geassocieerd, waar ze veelal werden opgevoerd in het Teatro San Moisè tijdens carnaval. Het waren meestal eenakters op een luchtig thema, die soms met een kort ballet waren uitgebreid.
16. Aan het Italiaanse front tijdens de Napoleontische oorlogen van 1813 leverden 50.000 Italianen onder leiding van onderkoning Eugène de Beauharnais slag tegen Oostenrijkse troepen.
17. Marietta Marcolini (ca. 1780-?). Vermaarde contralto die in de premières van vijf van Rossini's opera's zong, waaronder de rol van Isabella in *L'italiana in Algeri*.
18. Luigi Zamboni (1767-1837). De eerste Figaro in Rossini's *Il barbiere di Siviglia*. Zijn loopbaan als bas-buffo duurde tot 1825, waarna hij een Italiaans operagezelschap leidde in Sint Petersburg en daar veel werken van Rossini's uitvoerde.
19. Pacini verwart hier Fétis met Francesco Regli, de samensteller van de *Dizionario biografico*. François-Joseph Fétis (1784-1871) was een vooraanstaand Belgisch componist, muziekpedagoog, musicoloog, violist, klavecinist en muziekcriticus van de *Revue musicale*. Fétis was redacteur van de *Biographie universelle des musiciens et bibliographie générale de la musique*.
20. Audaces fortuna juvat: Het geluk is met de stoutmoedigen (Verg. *Aen.* 10,284).
21. Angelo Anelli (1761-1820). Schrijver en veelgevraagd librettist. Schreef in die tijd ook het libretto voor *L'italiana in Algeri*.
22. Nicolas-Jean-Hugon de Basseville (1753-1793). Frans diplomaat die op 13 januari 1793 door een Romeinse straatbende werd vermoord. Vincenzo Monti (1754-1828) schreef naar aanleiding van deze gebeurtenis de *Cantica in morte di Ugo di Basseville* (1793), bekend als het anti-revolutionaire verhalend gedicht *Bassvilliana* (onvoltooid).
23. Giuseppe Acerbi (1773-1846). Kreeg bekendheid als ontdekkingsreiziger, bioloog, archeoloog, diplomaat, schrijver en musicus. Acerbi ontmoette Napoleon als gedelegeerde van de Repubblica Cisalpina en nam deel aan de expeditie van Champollion naar Egypte. Hij genoot vooral een ambigue faam door zijn banden met de Oostenrijkse bezetter. Acerbi leidde het literaire tijdschrift *La biblioteca italiana*, dat rechtstreeks werd gefinancierd vanuit Wenen en als een instrument van Oostenrijkse onderdrukking werd beschouwd. componeerde enkele terzetten voor zang en piano-forte, kwartetten met klarinet en duetten voor dwarsfluit.
24. Domenico Ronconi (1772-1839). Gevierd tenor en vader van de bariton Giorgio Ronconi, de eerste Nabucco. Was zangleraar van de sopraan Erminia Frezzolini en de alt Caroline Unger (in Italië gespeld als Ungher).
25. Luigi Pacini (1767-1837) zong in verschillende eerste voorstellingen van opera's van zijn zoon Giovanni: Il Maresciallo di Benavides in *Adelaide e Comingio* (1817), Brandt in *Il barone di Dolsheim* (1818), Michelone in *La sposa fedele* (1819), Magistrato in *Il falegname di Livonia* (1819), Mustafa in *La schiava di Bagdad* (1820). Hij creëerde de rol van Geronio in *Il turco in Italia* en Parmenione in *L'occasione fa il ladro*, beide van Rossini.
26. Felice Romani (1788-1865). Dichter en librettoschrijver van enkele opera's van Donizetti en van bijna alle opera's van Bellini. Hij wordt beschouwd als de belangrijkste librettist in de periode na Metastasio tot aan de komst van Boito. Ontleende zijn onderwerpen aan de wereldliteratuur en aan in de Franse theaters populaire toneelstukken.
27. Giovanni Battista (Giambattista) Velluti (1780-1861) was de laatste van de grote operacastraten. Een locale arts castreerde hem op achtjarige leeftijd ter behandeling van een verkoudheid met koorts, zodat de door zijn vader gewenste militaire carrière vervangen werd door een muzikale opleiding. Hij genoot zowel bekendheid door zijn fenomenale stemtechniek als door zijn wonderbaarlijke seksuele escapades... en was bevriend met Luigi kardinaal Chiaramonte, de latere

paus Pius VII. Rollen die speciaal voor hem werden geschreven zijn onder andere Arsace in Rossini's *Aureliano in Palmira* en Armando in Meyerbeers *Il crociato in Egitto*.

28. Nicola Tacchinardi (1772-1858). Cellist en tenor. Zong in de première van Meyerbeers *Margherita d'Anjou* en *Il crociato in Egitto*. Legde zich na 1831 toe op het geven van zangles, onder anderen aan zijn dochter Fanny Tacchinardi Persiani, de eerste Lucia.
29. Door Pacini foutief gespeld als Pacchiarotti. Gaspare Pacchierotti (1740-1821), (mezzosopraan) castraat, werd beschouwd als een van de grootste zangers van zijn tijd. Hij debuteerde in 1759 met Galuppi's opera *Le nozze di Dorina*. Zijn laatste publieke optreden was in 1817. Hij zong de hoofdrol (Asterio) in Antonio Salieri's *Europa riconosciuta* bij de opening van het Teatro alla Scala op 3 augustus 1778. Toen hij in 1797 werd verplicht om in het Teatro Nuovo te Padua te concerten ter ere van Napoleon, werd hij wegens de compromitterende inhoud van een onderschepete brief aan zijn collega Angelica Catalani op beschuldiging van patriotisme gevangen gezet.
30. Giuseppe Pasta, tenor. Trouwde in 1816 met de sopraan Giuditta Negri, later bekend als de 'prima donna assoluta' Giuditta Pasta. Geconfronteerd met stemproblemen werd hij in 1822 Giuditta's manager.
31. Maestro (of cantante) del cartello. Het succes en de bekendheid van een componist of een zanger konden in belangrijke mate worden afgelezen uit de al of niet prominente vermelding van diens naam op de affiches. De term was een min of meer officieel predicaat, enigszins vergelijkbaar met 'Kammersänger'.
32. Adalbert Gyrowetz (1763-1850). Boheems componist van opera's, symfonieën en kamermuziek. Het libretto van Felice Romani voor zijn opera *Il finto Stanislao* (Milaan 1818) was gebaseerd op het toneelstuk *Le faux Stanislas* van Alexandre Vincent Pineu-Duval. In 1840 gebruikte Giuseppe Verdi hetzelfde libretto voor zijn *Un giorno di regno*.
33. Als stormen slaan ons uit het lood, Pacini helpt ons wel uit de nood (vert.)
34. Pacini drukte zich hier wat cryptisch uit. Hij doelde hier op het kwartet (niet het kwintet zoals hij schreef) 'Cielo, il mio labbro ispira' uit de tweede akte. Ook Stendhal wijdde prijzende woorden aan dit kwartet in zijn *Vie de Rossini* (1854, p. 300): "Il n'y eut qu'un morceau neuf dans *Bianca e Faliero*, le quartetto: mais ce morceau et le trait de clarinette surtout, sont au nombre des plus belles inspirations qu'aucun maître ait jamais eues. Je le dis hardiment, et ci se n'est avec vérité, du moins avec une pleine conviction, il n'y a rien dans *Otello* ou dans la *Gazza ladra* de comparable à ce quartetto; c'est un moment de génie qui dure dix minutes."
35. Giuditta Pasta (1797-1865). Legendarische zangeres en met Maria Malibran de beroemdste sopraan van de 19de eeuw. Debuteerde in 1815 als alt in *Le tre Eleonore* van Giuseppe Scappa en zong een omvangrijk repertoire overal in Italië en in Parijs. Zij ging in 1829 over naar het sopraanregister en debuteerde als zodanig in Wenen in Rossini's *Semiramide*. Haar stem kan worden omschreven als *soprano sfogato*; in feite was zij mezzosopraan. La Pasta vestigde haar definitieve roem met opera's die speciaal voor haar werden geschreven: Bellini's *La sonnambula*, *Norma*, *Beatrice di Tenda* en Donizetti's *Anna Bolena* en *Ugo, conte di Parigi*. In de première van Pacini's opera's *La schiava di Bagdad* (1820) zong zij Zoraïde en in *Niobe* (1826) de titelrol (beide nog als alt). Giuditta Pasta nam afscheid met een concert in het Royal Opera House in 1851.
36. Carlo Alberto (1798-1849), prins van Savoia-Garignano. Na een kortstondige dienst in het Franse leger keerde hij in 1814, na de val van Napoleon naar Piemonte terug. Carlo Alberto's in Frankrijk ontwikkelde liberale ideeën, anti-Oostenrijkse gezindheid en contacten met de Carboneria, die een opstand voorbereidde, maakten hem na de Restauratie tot een van de sleutelfiguren van het Risorgimento. Vlak na zijn ontmoeting met Pacini werd hij door zijn oom, de aftredende koning Vittorio Emanuele I van Sardinië, bij afwezigheid van diens jongere broer Carlo Felice tijdelijk tot regent benoemd. Carlo Felice draaide na zijn terugkeer alle door Carlo Alberto ingevoerde maatregelen terug en dwong hem tot vluchten. In 1831 volgde hij Carlo Felice op als koning van Sardinië; in 1849 trad hij vrijwillig af ten gunste van zijn zoon, de latere koning Vittorio Emanuele II.
37. Ercole Consalvi (1757-1824). Kardinaal-staatssecretaris. Voerde in 1801 onderhandelingen met Napoleon die leidden tot het concordaat dat de Rooms katholieke kerk als staatsgodsdienst in Frankrijk bevestigde. Hij vertegenwoordigde Pius VII op het Congres van Wenen, waar hij de

overwinnende mogendheden ertoe wist te bewegen de Kerkelijke Staten, met uitzondering van Avignon, volledig te herstellen.

38. De eerste voorstelling van *La gioventù di Enrico V* had op 26 december 1820 niet in het Teatro Tordinona - toen Teatro Apollo geheten - plaats, maar in het kleinere Teatro Valle uit 1727, dat heden nog in gebruik is.
39. De samenwerking bestond hierin dat Pacini op Rossini's verzoek drie nummers schreef voor diens *Matilde di Shabran*.
40. Paolina Borghese (1780-1825) was de tweede zuster, Marie Pauline, van Napoleon Bonaparte. Na de dood van haar echtgenoot, Charles Leclerc, generaal in het leger van Napoleon, hertrouwde zij in 1806 met prins Camillo Borghese, die zij kort daarna weer in de steek liet. In 1814 vergezelde zij Napoleon naar Elba. Tijdens de ontmoeting met Pacini in 1821 leefde zij in Rome als hertogin van Parma en Guastalla in een villa bij de Porta Pia. In 1822 liet zij in Viareggio de Villa Paolina bouwen om dichtbij haar minnaar Giovanni Pacini te kunnen wonen. De beeldhouwer Antonio Canova vereeuwigde haar als naakte Venus.
41. De juiste spelling is Carafa. Michele Enrico Carafa de Colobrano (1782-1872). Zijn opera buffa *La capriccioso ed il soldato o sia Un momento di lezione* ging in première in het Teatro Apollo-Tordinona in Rome op 26 december 1821.
42. Alessandro Manzoni (1785-1873), schrijver van gedichten, romans en essays. Hij wordt beschouwd als de grootste literator van Italië in de 19de eeuw. In het jaar van Pacini's bezoek aan Paolina Borghese werkte Manzoni aan zijn belangrijkste werk, de roman *I promessi sposi*, die in 1823 verscheen. Verdi schreef zijn Requiem ter herinnering aan Manzoni.
43. Cesare Cantù (1804-1895), historicus. Hij begon zijn carrière als leraar en startte zijn literaire activiteiten in 1832. Cantù werd wegens de anti-Oostenrijkse tendenzen in zijn historisch werk *Sulla storia lombarda del secolo XVII* door de Oostenrijkse politie onder verdenking gesteld. Dit leidde tot een gevangenschap van enkele jaren, waarin hij zijn populaire roman *Margherita Pusterla* schreef (met een tandenstoker en as uit de haard). Pacini's opera *Margherita Pusterla* uit 1856 is gebaseerd op deze roman.
44. Deze opera staat bekend onder de naam *Bettina vedova*. Het hier beschreven voorval vond plaats in 1815
45. Giuseppe Farinelli (1769-1836) schreef *La donna di Bessarabia*. Première in San Moisè, januari 1817. Stefano Pavesi schreef geen nieuw werk in 1817. Zijn laatste opera's waren *Agatina o La virtù premiata* (1814) en *Celanira* (1815) geweest. Zijn eerstvolgende werk was *Arminio ossia L'eroe germano* uit 1821. Het is niet onwaarschijnlijk dat in 1817 een van zijn laatste opera's werd uitgevoerd. Ferdinando Pagni's *La figlia dell'aria* ging in première in 1815.
46. Pacini doelde hier op de naamsgelijkenis tussen de beroemde castratzen Carlo Broschi (1705-1782) die bekend werd onder de naam Farinelli, en de componist Giuseppe Francesco Finco, die de achternaam Farinelli aannam uit bewondering voor de zanger, die hem geholpen had bij zijn muzikale opleiding en als dank voor zijn protectie.
47. Vertaling van *Il mazzetto di fiori*.
48. Maria Luisa di Borbone (1782-1824), dochter van de Spaanse koning Carlos IV. Als exkoningin van Etruria verwierf zij bij beschikking van het Congres van Wenen in 1817 het hertogdom Lucca met de honoraire titel van koningin. Zij werd opgevolgd door haar zoon Carlo Lodovico, hertog van Lucca van 1824-1847.
49. Pacini schreef letterlijk: "... e adottai Lucca per mia seconda patria." Italië was na de Restauratie geen eenheid meer en de staatkundige indeling werd toen als volgt: het koninkrijk Sardinië-Genova, Toscana, Modena, Parma en Lucca (in feite Oostenrijkse vazalstaten), het onder directe Oostenrijkse soevereiniteit staande Lombardisch-Venetiaans koninkrijk, de Kerkelijke Staat, het koninkrijk der Beide Siciliën, het vorstendom Monaco en de republiek San Marino. Het Congres van Wenen maakte van het vorstendom Lucca en Piombino het hertogdom Lucca en plaatste dit onder het bewind van de Bourbons. In 1847 kwam het hertogdom bij Toscana. In al deze staten gingen de teruggekeerde of nieuwe machthebbers tot een streng regime van reactie en onderdrukking over. Pacini verhuisde in 1822 van de Kerkelijke Staat naar het hertogdom Lucca.

50. Jacopo Ferretti (1784-1852). Uiterst productief schrijver en dichter. Hij schreef ruim zeventig operalibretti voor o.a. Rossini (zijn libretto voor *La cenerentola* was zijn eerste succes), Donizetti en Mercadante. Ook schreef hij de tekst voor Pacini's *Cesare in Egitto*. Hij was voor het grootste deel van zijn werkzame leven monopoliehouder van de pauselijke tabaksindustrie en -handel en schreef zijn literaire werk in zijn vrije tijd.
51. Elke dag sigaren, nicotine en zout, stompt mij af zonder voorbehoud! (vert.)
52. Americo Sbigoli (17..-1822) zong als tweede tenor de rol van Rolomeo Dionisio in *Cesare in Egitto*. Over het ongelukkige voorval dat leidde tot de dood van Sbigoli schreef Pacini: "... sforzava siffattamente la voce che gli produsse un getto di sangue, ... (orig. p. 34). Over de exacte oorzaak van zijn plotselinge dood bestond onduidelijkheid. Ashbrook formuleert het als volgt "... had the misfortune of bursting a blood vessel in his throat, ..." (p. 23); Steiner-Isenmann omschrijft het met: "Die übermenschliche Anstrengung ließ eine Ader platzen." (p. 51). In andere bronnen is sprake van het springen van een halsslagader. Hoe het ook zij, Sbigoli overleed binnen enkele dagen en liet zijn zwangere vrouw met vier jonge kinderen achter. Een benefietconcert in het Argentina op 15 februari leverde het getroffen gezin zesduizend lire op. Donizetti kwam door de dood van Sbigoli in ernstige problemen met de eerste voorstelling van zijn *Zoraida di Granata*, die voor half januari 1822 in hetzelfde Teatro Argentina was voorzien en waarin Sbigoli de rol van Abenamet zou zingen. Een andere tweede tenor was op korte termijn niet voorhanden, zodat Donizetti de rol moest omwerken tot een *musico*-rol voor de contralto Adelaide Mazzanti en de première moest worden uitgesteld tot 22 januari. De opera werd noodgedwongen uitgevoerd met drie coupures en korte tijd later gereviseerd. Niettemin was het Donizetti's eerste grote succes.
53. De tenor Giovanni Battista Rubini (1794-1854 en de bas Antonio Tamburini (1800-1876) kunnen samen met Giuditta Pasta (zie noot 35) worden gerekend tot de grootste zangers uit de belcanto periode en verwierven zich onsterfelijke faam als de eerste vertolkers van talloze rollen in opera's van Bellini, Coccia, Donizetti en Mercadante. Van Rubini, die zijn muzikale loopbaan als twaalfjarige violist begon in het Teatro Riccardi in Bergamo, wordt aangenomen dat tot op heden niemand zijn klasse heeft kunnen evenaren. Na de première van Bellini's *I Puritani* kreeg hij de titel 'koning van de hoge Fs'. Hij zong aan Donizetti's sterfbed in 1848 samen met een verzorgster het duet 'Verrano a te sull'aure' uit *Lucia di Lammermoor*, zonder dat dit nog tot herkenning door de componist leidde. Rubini creëerde de tenorrollen in Pacini's *Niobe*, *Il talismano* en *Giovanna d'Arco*. Tamburini zong in de première van *Il talismano* met zijn vrouw Marietta Gioia-Tamburini.
54. Filippo Cicconetti, auteur van *Vita di Vincenzo Bellini* (1835) en *Vita di Gaetano Donizetti* (1864).
55. Luigi Lablache (1794-1858). Zong als jongensalt de solo's in Mozarts Requiem bij de dood van Haydn in 1809. Lablache was een baszanger van grote reputatie uit het belcanto tijdperk en maakte naam in opera's van Rossini, Donizetti (hij was de eerste Don Pasquale) en Mercadante. Lablache zong hoofdrollen in de premières van negen opera's van Pacini. Ook zong hij in Mozarts Requiem bij de begrafenis van Beethoven en Chopin.
56. Ottavio Rinuccini (1562-1621). Librettist van Jacopo Peri's *Dafne*, in zekere zin te beschouwen als de eerste opera. Hij werkte ook samen met Claudio Monteverdi.
57. Giuseppe Carpani (1752-1825). Auteur van *Le Haydine, ovvero Lettere sulla vita e le opere del celebre maestro Giuseppe Haydn*. Padova, 1823.
58. Opera d'obbligo. Een nieuwe opera geschreven voor een bepaald theater krachtens een contract waarbij het theater het exclusieve recht verwerft voor de eerste opvoering(en) van dat werk en zich jegens de componist verplicht dat werk ook uit te voeren. Daar tegenover staat de 'opera in ripieno', een opera die al eerder in hetzelfde theater of elders in première is gegaan.
59. Wiens hemel door God's glimlach een gouden glans wordt verleend. (vert.)
60. Joseph Glossop (1755-1836) was enige jaren tegelijkertijd de impresario van het Teatro San Carlo en van het Teatro alla Scala. Beide posten liet hij onverwacht in de steek om te gaan werken aan het Royal Coburg Theatre (in 1929 voortgezet als The Old Vic Theatre Company).
61. De 'cesareo poeta' waarnaar Pacini hier verwijst is Pietro Metastasio (1698-1782). Zijn libretto *Alessandro nell'Indie* uit 1729 was in de achttiende eeuw al op muziek gezet door een groot aantal componisten, onder wie Galuppi, Paisiello, Cimarosa en Cherubini.

62. De door Pacini genoemde ‘Smith’ is de librettist Giovanni Schmidt (1775-na 1840), evenals Andrea Leone Tottola als dichter verbonden aan de koninklijke theaters van Napels. Hoewel Tottola meestal als de tekstschrijver van Pacini’s *Alessandro nell’Indie* wordt genoemd, blijkt uit *Le mie memorie artistiche* dat dit het werk van Schmidt is geweest. Don Eutichio is een personage uit *I falsi monetari ovvero Don Eutichio e Sinforosa: melodramma giocoso*. Muziek Lauro Rossi, libretto Jacopo Ferretti. 1834, herzien in 1844.
63. Ter verduidelijking: een *buffo italiano* zong in het Italiaans, in tegenstelling tot in het Napolitaans dialect.
64. Ferdinando (1751-1825), een Spaanse Bourbon, was als Ferdinando I koning der Beide Siciliën van 1816 tot 1825. Hij was eerder als Ferdinando IV koning van Napels (1759-1799, 1799-1805, 1815-1816) en koning van Sicilië (1759-1816), dit laatste als Ferdinando III. Ferdinando erfde de koninkrijken Napels en Sicilië van zijn vader toen deze koning Carlos III van Spanje werd. Koning Ferdinando I overleed drie maanden na de première van *Alessandro nell’Indie*.
65. Hiermee lijkt Pacini wat te overdrijven. Thomas G. Kaufman hield het op 38 opvoeringen in het seizoen 1824-25, in die tijd een record voor het Teatro San Carlo en daar pas in 1847-48 overtroffen door *I Lombardi* met 39 opvoeringen. Om een idee te geven hoe veelzeggend de eerste reeks van 38 voorstellingen was: de eerstvolgende waren Mercadante’s *Orazi e Curiazi* in 1846 met 25 opvoeringen na de première, gevolgd door *Lucia di Lammermoor* met 22, *Saffo* met 21 en *Roberto Devereux* met 19 (gegevens ontleend aan het tekstboekje bij de cd-opname van *Alessandro nell’Indie*, Opera Rara, ORC 35, gebaseerd op het onderzoek van Kaufman).
66. Pacini verwijst hier enigszins raadselachtig naar zijn verhouding van 1821 tot 1825 met prinses Paolina Borghese Bonaparte. Hij woonde met haar in de Villa Paolina in Viareggio van 1822 tot zijn huwelijk met Adelaide Castelli in 1825.
67. Koning Francesco I van Bourbon (1777-1830), oudste zoon van Ferdinando I, volgde zijn vader op als koning der Beide Siciliën na diens dood op 4 januari 1825. Francesco I overleed in november 1830.
68. [...] porre in iscena i spettacoli. De rol van de componist was niet beperkt tot het muzikale deel, hoe veelomvattend dat ook was: het componeren, de repetities, toezicht op de kopiïsten, revisies in de partituur en verplichte aanwezigheid bij de eerste drie opvoeringen, aanvankelijk aan het klavecimbel om de recitatieven te begeleiden, later staande naast het orkest om de vocale solisten (soms met een baton) hun inzetten en dynamische aanwijzingen te geven. Evenals de librettist was hij betrokken bij alle aspecten van de opvoering van zijn nieuwe werk, inbegrepen de enscenering. Gedetailleerd beschreven in Gossett, p. 450.
69. De door Pacini genoemde zangeres la Lande was de Française Henriette Méric-Lalande (1798-1867), vermaard vertolkster van sopraanpartijen in opera’s van o.a. Bellini, Donizetti, Pacini en Rossini. Zij zong aan de Scala in premières van vier opera’s van Bellini en was daar in 1833 de eerste Lucrezia Borgia. Wordt verder in de vertaling weergegeven als Lalande.
70. Isabella Colbran (1785-1845), Spaanse sopraan. Behoorde met Maria Malibran, Giulia Grisi en Giuditta Pasta tot de legendarische diva’s uit het belcanto tijdperk. Zij was jarenlang de prima-donna van de San Carlo en had een affaire met Domenico Barbaia tot Rossini’s komst naar Napels. Rossini schreef tien opera’s speciaal voor de vocale capaciteiten van haar stem (een dramatische coloratuursopraan) en was met haar getrouwd van 1822 tot 1837. Colbran zong in 1813 de première van *Medea in Corinto*, de succesrijke opera van Johann Simon Mayr (1763-1845), de belangrijkste leraar van Gaetano Donizetti.
71. Pacini schreef hier “Dopo alcune prove di cembalo [...]”. Dit kan evengoed een pianoforte zijn geweest. Het klavecimbel werd gebruikt om de secco recitatieven te begeleiden en de partituren hiervoor werden, mede door de tijdsdruk tijdens het compositieproces, doorgaans door medewerkers van de componisten geschreven. Secco recitatieven raakten rond 1820 in onbruik, al werden ze in nieuwe *opere buffe* langer toegepast, misschien met het doel het komisch effect van de uitgebreide mono- en dialogen met een lichtvoetige begeleiding beter tot hun recht te laten komen. Het is niet precies vast te stellen wanneer werd overgegaan op orkestrale akkoorden bij de recitatieven van *opere serie*; dit zal per componist verschillend zijn geweest. Rossini zal ook hierbij een voortrekkersrol hebben vervuld. Zeker is dat Pacini voor de recitatieven in zijn *Alessandro*

*nell'Indie* (1824) geen klavecimbel meer gebruikte. Dat het klavecimbel traditiegetrouw, meestal zonder daadwerkelijke functie, in Napels tot 1839 in het orkest bleef staan is te lezen in Pacini's voetnoot op bladzijde 34.

72. Griekse mythologie. Midas, koning van Frygië, stelde het fluitspel van Pan boven dat van Apollon. De berggod Tmolus oordeelde met de woorden 'Je bent het niet waard om mensenoren te hebben' en gaf Midas de oren van een ezel.
73. Voor een verslag van de Weense opvoering van *Amazilia*, zie *The London literary gazette and journal of belles lettres, arts, sciences etc. for the year 1828* (books.google).
74. Prins Klemens Wenzel Nepomuk Lothar von Metternich (1773-1859), diplomaat en voorzitter van het Congres van Wenen in 1815, trouwde in 1826 met barones Antoinette von Leykam, gravin van Beylstein (overleden in 1829).
75. Carlo Lodovico di Borbone-Parma (1799-1883), was hertog van Lucca van 1824 tot 1847. Na de val van Napoleon in 1815 werd het Huis Bourbon niet gerestaureerd in het hertogdom Parma, dat werd toegewezen aan Marie Louise van Oostenrijk, echtgenote van Napoleon. Het Huis Bourbon werd door het Congres van Wenen gecompenseerd met het hertogdom Lucca, waar Carlo Lodovico zijn moeder Maria Luisa di Borbone na haar overlijden opvolgde.
76. "... niet viel, nee, maar uit het zadel stórtte" (Torquato Tasso: *Gerusalemme liberata*, canto XIX).
77. Lutetia was de Romeinse naam van de door Julius Caesar in zijn *Commentarii de bello Gallico* genoemde Keltische nederzetting die de basis vormde voor het huidige Parijs.
78. 'Ik ben geen dichter, maar handelaar in woorden'.
79. Het Teatro alla Scala in Milaan.
80. Domenico Gilardoni (1798-1831), dichter en librettist. Volgde Andrea Leone Tottola op als de officiële dichter van het Teatro San Carlo. Hij wordt vooral geassocieerd met Donizetti, voor wie hij de libretti van twaalf opera's schreef. Zijn samenwerking met Pacini bleef beperkt tot *Ifidanzati*.
81. De Dora is een van de vier rivieren die door Turijn stromen.
82. Het was een bekend feit dat Pacini van 1828 tot 1831 een affaire had met de Russische gravin Julia Samoyloff (1803-1875). Hoewel haar naam niet werd genoemd, mogen wij aannemen dat de hier beschreven kwestie zijn relatie met Samoylova betrof. De Russische schilder Karl Bryulov, van wie werd gezegd dat hij rond die tijd eveneens een verhouding met haar had, vereeuwigde haar in meerdere portretten, ook enkele malen samen met de door haar als pleegdochters opgevoede Amazilia en Giovannina Pacini. Samoylova figureert ook op Bryulovs beroemde schilderij 'De laatste dag van Pompei' (1830-1831). Bryulov wordt beschouwd als de grondlegger van het Russische romanticisme in de schilderkunst en zijn talrijke portretten van Samoylova behoren tot zijn beroemste werken. Bellini, Donizetti, Pacini en Rossini waren vaste bezoekers van de salons van Julia Samoyloff.
83. Carlo Giusto Torresani Lanzfeld, barone di Camponero (1779-1852), Oostenrijks ambtenaar en vanaf 1822 directeur van politie in Milaan. Verijdelde in 1833 de samenzwering van La Giovine Italia in Lombardije. Hij onderdrukte met harde hand de patriotische manifestaties in de eerste maanden van 1848. Torresani was ook verantwoordelijk voor de censuur. Operalibretti werden voor de première door zijn bureau gecontroleerd op godslasterlijke uitingen en politieke onwettigheden.
84. Santa Margherita was een gevangenis in het centrum van Milaan. In die tijd was het een plaats waar politieke delinquenten werden opgesloten. Onder hen bevond zich de literator Silvio Pellico, patriot, verdacht van lidmaatschap van de Carbonari en van politiek activisme, die tijdens zijn tienjarige gevangenschap, van 1820 tot zijn vrijlating in 1830, *Le mie prigioni* schreef.
85. Zoveel gefluit en stormen, komen neer op mijn hoofd. Doen bezwijken en verplettert, wat van de bliksem overbleef. (vert.)

86. “Wij zijn schepen op golven van zeewier, eenzaam en verlaten. Wij houden van onstuimige winden: elke klip is een geliefde, het hele leven een zee”. (vert.) Tekst van Metastasio, liedtekst *Le volate* van Vaccai.
87. Dat vrouwen vrouwen zijn!, daar is men het over eens: en toch weet men: maar honderd schoonheden zijn niet zoveel waard als je eigen huid. (vert.)
88. Julia Samoyloff bewoonde een villa in Como... vandaar.
89. Raak de weg niet kwijt, maar ga verder en hoop. (vert.)
90. De opera *Agnese* uit 1809, het meest succesvolle werk van Ferdinando Paër (1771-1839), heeft de nieuwe generatie van operacomponisten diepgaand beïnvloed en stond in zekere zin model voor *Lucia di Lammermoor* en *I Puritani*. Stendhal uitte zijn waardering voor het werk, maar had een afkeer van de ruwe, te realistische wijze waarop de trieste toestand van de menselijke waanzin werd uitgebeeld.
91. Zonder twijfel gaat het hier om de Russische prinses Katharina Pawlowna Bagration (1783-1857). Een amoureuze affaire met Klemens von Metternich bezorgde haar een dochter Marie-Clementine (geb. 1803). Zij was een van de vrouwen die tijdens het Congres van Wenen een belangrijke rol vervulden; zij vormde het stralende middelpunt van de dansfeesten en stond in de gunst van talrijke monarchen en diplomaten. Na het Congres van Wenen woonde zij in Parijs en voerde zij daar een succesvolle literaire en politieke salon.
92. Quaresimale: bijdrage voor de vastentijd.
93. *Flato*: wind, darmgas.
94. Louis XVIII (1755-1824) was koning van Frankrijk van 1814 tot 1824, met onderbreking in de Honderd Dagen in 1815. Na de onthoofding van Louis XVI tijdens de Franse Revolutie, de dood van zijn jonge neef Louis XVII en de val van Napoleon werd hij bij de Restauratie door de royalisten als de wettelijke erfgenaam van de Franse troon beschouwd. Ook hijzelf was, als afstammeling van het huis Bourbon die mening toegedaan. Louis XVIII regeerde op basis van de *Charte constitutionnelle*, een z.g. geoctroyeerde, door de koning zelf gegeven grondwet.
95. Charles X (1757-1836), de jongere broer van Louis XVI en Louis XVIII. Hij volgde de laatste op in 1824. Zijn regering duurde tot de Julirevolutie van 1830.
96. Louis-Philippe d'Orléans (1773-1859), bijgenaamd de Burgerkoning, werd in de Juli-revolutie van 1830, die het onderdrukkende regime van Charles X omver wierp, door de Assemblée nationale tot Koning der Fransen gekozen, conform een nieuw concept van *monarchie populaire*. Tijdens de Februari-revolutie van 1848 trad hij onverwachts af ten gunste van zijn kleinzoon, maar onder druk van de publieke opinie werd prins Louis Napoleon Bonaparte gekozen tot president van de Tweede Republiek.
97. En als je niet huilt, om wat zul je dan nog huilen? Dante, *Inferno*, *canto XXXIII*.
98. De persoon Flaüt is niet te identificeren. Mogelijkerwijs is zijn naam onjuist door Pacini gespeld.
99. “Mijn stem begeeft het, ik voel dat ik ga sterven, wie kan zo'n trotse martelaar dulden”. (vert.) Uit het libretto van Tottola voor Rossini's *Mosè in Egitto*, kwartet 2e akte, 3e scène. Pacini's verhouding met Samoylova was op dat ogenblik zo goed als beëindigd.
100. Tordinona verwijst naar een middeleeuwse vesting van de Orsini's aan de Lungotevere, genaamd Torre dell'Annona - in de volksmond verbasterd tot Tor di Nona. Deze vesting werd in 1667 tot een theater omgebouwd en in 1795 getransformeerd tot het Teatro Apollo-Tordinona, het grootste operatheater van Rome. In 1831 liet de eigenaar, graaf Alessandro Torlonia, het theater restaureren. Wegens de herhaalde overstromingen van de Tiber moest het in 1888 worden afgebroken om plaats te maken voor kades langs de rivier.
101. George Gordon Byron, beter bekend als Lord Byron (1788-1824). Engels schrijver en dichter, o.m. van *The Corsair* (1814).



102. Bedoeld wordt de bas Alberto Torri. In enkele bronnen is er sprake van dat Filippo Galli in de eerste voorstellingen van *Il Corsaro* de rol van Giovanni (de enige baspartij in het werk) vertolkte. Bij gebrek aan zekerheid hieromtrent volgen wij Pacini's vermelding van Alberto Torri.
103. Pacini ging verder niet in op het tumult in het publiek tijdens de eerste voorstelling. Zijn maîtresse gravin Julia Samoyloff viel flauw en moest haar loge worden uitgedragen. Een en ander is beschreven in een brief van Felix Mendelssohn, die de voorstelling bijwoonde (nawoord, blz. 78)
104. Ook bekend onder de titel *Don Giovanni Tenorio*.
105. Hoe het ook zij, laat het werk eenvoudig en één geheel zijn. (vert.). Horatius: *Epistola ad Pisones*.
106. De opera *Gli elvezi*, die op 12 januari 1833 in première ging in het Teatro San Carlo, is ook bekend onder de titel *Corrado di Tochemburgo*. Het ging hier om een gala-avond voor koning Ferdinando II, die zijn vader Francesco I in 1830 was opgevolgd als koning der Beide Siciliën.
107. Waarschijnlijk betrof het Nicola Cirino (Nicosia 1802-Palermo 1851), magistraat en dichter.
108. De natuur schiep haar en vernietigde daarna het model. (vert.) Kortom: een niet te evenaren schoonheid. Pacini's variant op het aforisme van Ludovico Ariosto 'Natura il fece, e poi ruppe la stampa'.
109. ... die lachend begon, maar kwijnend eindigde! (vert.)
110. Meloplasto: didactisch hulpmiddel voor de studie van muzikale solfège, bestaand uit een tablet met lege notenbalken waarop de noten worden aangegeven door verplaatsbare elementen. Het systeem werd ten dele door Pacini ontwikkeld. Hij schreef een onderwijsmethode onder de titel *Principij elementari di musica e metodo per l'insegnamento del Meloplasto*. Lucca, Tipografia Baroni, 1849.
111. Pierre Galin (1786-1822), Frans mathematicus en musicus. Deze combinatie leidde tot de uitvinding van een nieuwe methode voor muziekonderricht genaamd 'méloplaste', voornamelijk gebaseerd op scheiding van de studie van noten en die van maten.
112. Marco Arati zou later optreden in zeven eerste voorstellingen van opera's van Pacini, te beginnen met *La fidanzata corsa* (1842). Hij zong o.m. hoofdrollen in premières van Donizetti (*Gabriela di Vergy*, *Poliuto*, *Caterina Cornaro*), Mercadante en Verdi's *Alzira* en *Luisa Miller* (Wurm).
113. Quarantotti (bet. Achtenveertig), die zijn naam veranderde in Corelli, is vermoedelijk de *tenore comprimario* Leone Corelli, die de rol van Arminio zong bij de première van Verdi's *I masnadieri* in Londen (1847). In Donizetti's *Don Pasquale* zong hij Ernesto in de eerste opvoering in Italië (Teatro alla Scala, 1843).
114. Hoogstwaarschijnlijk gaat het hier om Clementina Bartolini (180?-187?), van wie kon worden vastgesteld dat zij gezongen heeft in *Il pirata* van Bellini, *Carattaco* van Angelo Catelani, *Il bravo* van Mercadante en *Lorenzino de'Medici* van Pacini.
115. Maria Isabella van Spanje, dochter van de Spaanse koning Carlos IV van Bourbon en de tweede vrouw van koning Francesco I der Beide Siciliën.
116. Michele Puccini (1813-1864), componist. Vader van Giacomo Puccini. Hij studeerde o.a. bij Donizetti en Mercadante in Napels en gaf in Lucca les aan het Istituto musicale Pacini, waarvan hij in 1862 directeur werd.
117. Pauselijke orde, door Gregorius XVI ingesteld om de in onbruik geraakte Sylvesterorde - Ordo Sanctus Silvestris Papae e Militia Aurarta -, vernoemd naar Paus Silvester I (314-335), in ere te herstellen.
118. Hoe vederlicht zweeft zij door de lucht (vert.)
119. Meloepée (Grieks: melopoeia): de kunst om melodieën te vormen.

120. Met *finale* wordt niet bedoeld het einde van de opera, maar de finale van de eerste akte (in een drie- of vierdelig werk het eind van de tweede akte), in feite het hoogtepunt van de opera. Dit was het centrale dramatische incident van de opera, dat meestal de vorm aannam van een schrikwekkende confrontatie of botsing van tegengestelde belangen. Deze finale was als bloedstollend draaipunt in de handeling bedoeld, waarin de hoofdrolvertolkers hun persoonlijke argumenten in een ontstane situatie naar voren brachten, becommentarieerd door het koor.
121. Het schema van ‘nummers’ was opgebouwd volgens een vaste structuur. De presentatie van het dramatische geschil had plaats in het recitatief, gevolgd door een lyrisch vers dat de componist materiaal verschafte voor een langzame aria in cantabile-stijl. Hierna bracht het *tempo di mezzo* een overgang van reflectie naar vastberadenheid, van terugblik naar verwachting, dat leidde naar de cabaletta, een briljante climax van de scène die, met een explosie van fysieke energie, het drama voorwaarts stuwde naar de volgende scène.
122. De genoemde Casacello moet de buffo Carlo Casaccia zijn geweest, een bas-buffo Napolitano, zonder wie een opera in het Teatro Nuovo niet denkbaar was. Verder trad de buffo tenor Giuseppe Fioravanti op, eveneens verbonden aan het Teatro Nuovo. Hij stond bekend als een buffo Toscano. Beiden waren telgen van een bekend geslacht van operazangers, dat al in de achttiende eeuw zijn reputatie vestigde.
123. Giacomo Gotifredo Ferrari (1763-1842). Zijn laatste opera *Pietro Candiano IV* ging in het Teatro la Fenice in première op 18 januari 1842, een maand voor Pacini's *Il duca d'Alba*. De drie opera's die Pacini noemde en waarin Fanny Goldberg optrad waren *Il duca d'Alba*, *Saffo* en Ferrari's *Pietro Candiano IV*.
124. Voorspoed en tegenspoed wisselen elkaar af. (vert.) Horatius.
125. Het ‘venosino’ wordt gesproken in Venosa (Basilicata, Italië), de geboorteplaats van de dichter Horatius (Quintus Horatius Flaccus, geb. 65 v.C.)
126. De oorspronkelijke titel luidt *Luisetta*, maar de opera is ook bekend als *Luisella* (Turijn 1846).
127. Cesare del Valle, duca di Ventignano (1777-1860), tragedieschrijver en auteur van het toneelstuk *Medea*. Hij was de librettoschrijver van Rossini's *Maometto II*.
128. Over de sopraan Bartolotti zijn geen gegevens bekend. In alle geraadpleegde bronnen wordt vermeld dat het Geltrude Bortolotti (jaartallen niet bekend) is geweest die de rol van Medea in 1843 zong. Harde bewijzen hiervoor zijn niet voorhanden. Echter, in 1843 zong Bortolotti in Palermo ook Rosa in *La fidanzata corsa* (niet Bartolotti zoals Pacini vermeldde). Uit lithografieën van Bortolotti uit 1841 en 1842 blijkt dat het om een ‘giovinetta’ gaat, zoals Pacini schreef, waardoor het niet onwaarschijnlijk is dat Geltrude Bortolotti de eerste Medea is geweest. Evenzo noemde Pacini de bariton Valle. Alle bronnen vermelden echter Luigi Valli (180?-187?) als de createur van Creonte. Baritons met de naam Valle die in aanmerking komen zijn Giovanni (181?-188?) en Luigi (180?-188?). De bij herhaling in Pacini's *Memorie* geconstateerde fouten in de spelling van familienamen impliceert niet dat dit bij de namen Bartolotti en Valle eveneens het geval zou zijn. Voornamen, die enig houvast kunnen bieden, heeft hij in deze gevallen niet genoemd.
129. Humoristisch en satirisch gedicht uit 1811 van Angelo Anelli, dichter en librettist. Anelli schreef de teksten bij vier opera's van Pacini (zie ook noot 21). Vertaling: Begrijp het toch eens stomkoppen, dat het grootste talent in de benen zit.
130. ... ‘fra il fosco e il chiaro!’. De woorden komen voor in de tekst van Don Magnifico uit de 1e akte, 2e scène van *La Cenerentola*: “Mi sognai fra il fosco e il chiaro un bellissimo somaro”. Misschien gaf deze verzuchting uitdrukking aan een melancholieke stemming waarin Pacini ten prooi was nu hij voor het eerst na veertien jaar weer met een nieuw werk naar La Scala kwam en zijn gedachten teruggingen naar zijn affaire met Julia Samoyloff ten tijde van *Giovanna d'Arco* (1830).
131. ‘Chi s'è visto, s'è visto’ is een vaste uitdrukking, die naargelang de omstandigheden op wisselende situaties van toepassing kan zijn. Betekent zoveel als ‘wat gebeurd is, is gebeurd’ of ‘dat was het dan’.

132. Onthoud, Giovanni, wat toch je lot was, uitvluchten zijn zinloos, keer terug naar je vak. (vert.). Waarschijnlijk dichtregels uit een operalibretto.
133. Teresa De Giuli-Borsi maakte geen deel uit van de premièrebezetting van *L'ebrea*. De rol van Rachele werd vertolkt door Antonia Montenegro. De Giuli zong in het carnavalsseizoen 1844 aan de Scala wél Elena in *Marino Faliero* van Donizetti, de titelrol in *Sofonisba* van Petrali en Abigaille in *Nabucco*. Bellini's *Norma* stond eveneens op het programma van het carnavalsseizoen 1844, met de slecht intonerende Antonia Montenegro, toen voor het eerst optredend in de Scala, in de titelrol, en bracht het dat jaar tot 25 voorstellingen. *Norma* was sinds 1838 niet meer in de Scala uitgevoerd. *L'ebrea* kwam niet verder dan drie opvoeringen.
134. Donizetti: *Linda di Chamounix* (1842).
135. Pacini rangschikte zich met deze opmerking op de vierde plaats, na Rossini, Donizetti en Bellini.
136. *Prima donna di baule* verwijst naar het begrip *aria di baule* (kofferaria), het gebruik van prima donna's om een favoriete aria, soms speciaal voor de zangeres geschreven maar meestal uit een andere opera, aan een optreden in een operaproductie toe te voegen. De *aria di baule* had tot doel de zangeres de gelegenheid te geven haar meest aansprekende kwaliteiten, vocaal en dramatisch, te demonstreren. Een bekend voorbeeld is de zanglesscène uit *Il barbiere di Siviglia*. Marianna Barbieri-Nini was een dramatische sopraan, bekend om haar volumineuze stem. Naast de premières van Pacini's *Lorenzino de' Medici* en *Merope* verscheen zij in de eerste voorstellingen van Verdi's *I due Foscari* (Lucrezia), *Il Corsaro* (Gulnara) en was zij in 1847 de eerste Lady Macbeth.
137. Onder Venetië moet hier worden verstaan de regio Veneto, deel van het koninkrijk Lombardije-Venetië (Lombardo-Veneto). De stad Vicenza, op 60 km van de stad Venetië gelegen, maakte deel uit van deze regio. Het lijkt geen twijfel dat dit de opvoering op 22 januari 1845 van de eerste herziene versie van *Medea* in het Teatro Eretenio in Vicenza betreft. Latere revisies maakte Pacini voor La Fenice (1850) en San Carlo (1853). De dochter naar wie hij hier verwees was waarschijnlijk zijn tweede dochter Amazilia, geboren in 1827? die niet ouder dan negentien jaar kan zijn geweest. De overige vrouwenrollen, Cassandra en Licisca, werden in Vicenza vertolkt door Luigia Tavola en Erminia Profondo, zodat de dochter in het koor moet hebben gezongen. In een ongedateerde brief aan haar vader schreef Amazilia dat zij een aria uit *L'ultimo giorno di Pompei* had ingestudeerd (Fondo Giovanni Pacini, brief nr 15-2). Over een zangcarrière van Amazilia is overigens niets bekend.
138. Castalia: een aan Apollo en de negen muzen gewijde bron bij de Parnassus, dicht bij Delphi. Bezoekers aan het orakel wisten hun haar in het water, dat een voorspellende kracht had.
139. Een goed begin is het halve werk.
140. *Sinfonia e Cori per la tragedia di Sofocle 'Edipo Re'*. Eerste moderne uitvoering op 15 oktober 2008 door Orchestra del Teatro Olimpico (Vicenza), Schola S. Rocco, Emanuele D'Aguzzo, tenor. Directie Francesco Erle. Live registratie op YouTube.
141. Er is geen opera, oratorium of anderszins van Händel op het thema Oidipous bekend.
142. De bombardon is een in onbruik geraakt blaasinstrument met lage tonen, verwant aan de helicon of sousafoon. Het instrument werd rond het lichaam gedragen en werd voornamelijk in fanfareorkesten gebruikt. De bombardon kan worden beschouwd als een vroege versie van de ophicleïde en de tuba.  
De timpantono is een uitvinding van Giovanni Battista De Lorenzi uit Vicenza, waarvoor hem op 10 juli 1847 een Oostenrijks octrooi werd verleend. Door middel van pedalen werden metalen ringen tegen het vel van een pauk gedrukt om de oppervlaktetrilling proportioneel te reduceren. Het is niet onmogelijk dat de timpantono voor eerst werd gebruikt in Pacini's *Edipo Re* op 15 september 1847.
143. Luigi Groto (1541-1585), blind geboren in Adria, vandaar zijn bijnaam Il cieco d'Adria. Literator, tragedieschrijver en vertaler van klassieke werken.
144. IX Congresso degli Scienziati Italiani, Venetië, september 1847.

145. Tijdens de ‘Vijf Dagen van Milaan’, van 18 tot 22 maart 1848, rebelleerde de bevolking tegen de Oostenrijkse bezettingsmacht. In de stad werd hevig gevochten, barricades opgericht en vanuit ramen en vanaf daken gevuurd. Er werd een voorlopige regering gevormd met burgemeester Gabrio Casati als president en Carlo Cattaneo als hoofd van de oorlogsraad. Veldmaarschalk Josef Radetzky trok zich met zijn troepen terug binnen de ‘Quadrilatero’, een versterkte zone tussen de steden Verona, Legnano, Mantua en Peschiera del Garda. Het Piemonteese leger, dat zich bij de opstand had aangesloten, werd een jaar later, op 23 maart 1849, bij Novara verslagen, waarna koning Carlo Alberto afstand deed ten gunste van zijn zoon, de latere Vittorio Emanuele II, de eerste koning van het geünificeerde Italië.
146. Dit incident vond plaats op 22 maart 1848. Na de opstand in Milaan en de terugtrekking van het Oostenrijkse leger, bezette Daniele Manin het Venetiaanse arsenaal met een groep burgers en hij riep de onafhankelijkheid uit. Hij zette zich aan het hoofd van de voorlopige regering van de kortstondige, 17 maanden oud geworden Repubblica di San Marco. Door een blokkade van de stad en een aanval op het Venetiaanse fort Maghera maakten de Oostenrijkse troepen onder leiding van Radetzky op 4 mei 1849 een eind aan de onafhankelijkheid. Na onderhandelingen van Manin met de Habsburgers werd de republiek op 27 augustus 1849 opgeheven.
147. “Dat is de kas van het Gouvernement die ze wegdragen!” (vert.)
148. Ze horen het gekrijs tot aan de sterren gaan, harde en rauwe stemmen en daarbij het geluid van handgemeen. Dante, *La divina commedia*. (Vert.)
149. Vittorio Alfieri (1749-1803), auteur van tragedies. Veel van zijn drama’s schreef hij naar het antieke Griekse model. Zijn tragedie *Merope* verscheen in 1782.
150. Caterina Cornaro uit Venetië (1454-1510) werd tegen haar zin uitgehuwelijkt aan Lusignano, koning van Cyprus. Na de langzame vergiftiging van Lusignano door de intrigant Mocenigo, volgde Caterina hem op als koningin van Cyprus (1474-1489); vervolgens werd zij door de Venetianen verdreven. Pacini’s *La regina di Cipro* volgde het libretto van Jules-Henri Vernoy de Saint-Georges voor Halévy’s *La reine de Chypre* (1841) en dat van Donizetti’s *Caterina Cornaro ossia La regina di Cipro* (Napels 1844)
151. Mercadante was sinds 1863 zo goed als blind.
152. De titels van deze opera’s zijn ongecorrigeerd overgenomen van de oorspronkelijke voetnoot.
153. De mens keert altijd terug met de gedachte aan die eerste liefde die hem zo vleiend verwondde. (vert.)
154. Adelaide Cortesi (1828-1899), ‘prima donna assoluta’ aan de Scala tegen het eind van de jaren veertig. Zij maakte haar debuut in Florence in 1847 in Donizetti’s *Gemma di Vergy*. Cortesi maakte in 1859 furore aan de Academy of Music in New York en zong daar in dat seizoen in *La traviata*, *Poliuto*, *Norma*, *Il trovatore* en *Lucrezia Borgia*.
155. Pacini’s eerste vrouw Adelaide Castelli overleed in 1828. Marietta Albini zong de partij van Gulnara bij de première van zijn *Il corsaro* op 15 januari 1831 in Rome en was Pacini’s tweede echtgenote van 1837 tot haar overlijden in 1849.
156. Op 5 mei 1849 deed een Oostenrijkse legermacht van 18.000 man een inval in Toscana, teneinde de rebellerende steden Pisa, Lucca, Livorno en Florence onder controle te krijgen. De groot-hertog van Toscana Leopoldo II nam de wijk naar Gaeta en stelde zich onder bescherming van de koning der Beide Siciliën. Enkele maanden later keerde hij uit deze ballingschap terug en ontscheeptte hij in Viareggio.
157. Gonfaloniere: vaandeldrager.
158. Het is niet waar dat de echtgenote slechter is dan al het kwaad, het is slechts waanzin voor de stervelingen, die het genieten moe zijn (Metastasio). Pacini verving het woord ‘morte’ door ‘moglie’.
159. Zoete vertroosting in ons leven, onafscheidelijke metgezel en steun. (vert.)

160. Op basis van de tekst en na enig speurwerk kan de samenstelling van het gezin van Pacini als volgt worden gereconstrueerd: 1. Adelaide Castelli (gehuwd 1825-1828): Paolina (overl.), Amazilia, Lodovico (overl.), Giovannina (overl.); 2. Marietta Albini (gehuwd 1837-1849): Giulia; 3. Marianna Scoti (gehuwd 1853-1867): Isabella, Luigi, Paolina. Van Pacini's vier tijdens zijn leven overleden kinderen zijn er drie met naam bekend; één van hen werd, misschien bewust, verzwegen. Amazilia en Giovannina waren beiden pupillen van zijn vroegere minnares Julia Samoyloff. Opmerkelijk is dat drie van zijn dochters de naam droegen van zijn eerdere minnaressen Paolina Borghese en Julia (Giulia) Samoyloff.
161. ... dat de zielen opgingen tot de schoot van God! (vert.).
162. Teatro San Carlo (1737, renovatie 1767), Teatro Nuovo (1724) en Teatro del Fondo (1777, sinds 1870 Teatro Mercadante ge naamd).
163. *Ines de Castro* (Teatro San Carlo, 1835): opera van Giuseppe Persiani (1799-1869) op een tekst van Salvatore Cammarano. Titel, tekst en namen van personages werden door Cammarano omgewerkt tot *Malvina di Scozia* na een afwijzing door de censor, waarschijnlijk omdat in *Ines de Castro* Alfonso IV, de veertiende-eeuwse koning van de bevriende natie Portugal als personage werd opgevoerd. Onder Ferdinando II werd censuur streng toegepast. In 1834 werd Donizetti's *Maria Stuarda* zelfs na de generale repetitie met publiek door een persoonlijk *non fiat* van de koning getroffen en van de speellijst verwijderd. Het gerucht ging dat koningin Maria Cristina, een afstammeling in de twaalfde generatie van Mary Stuart, via een in het theater aanwezige hofmedewerker van de onthoofding van de titelpersoon op de hoogte was gebracht. Ook de scène waarin de ene koningin de andere voor 'vile bastarda' uitmaakt werd naar alle waarschijnlijkheid niet getolereerd.
164. Geluk kent veelvormige kanten. (vert.)
165. Pirola en Cattaneo - in de bronnen altijd samen genoemd - waren, behalve twee aan het Scalatheater verbonden kostuumontwerpers, ook impresario's.
166. Op 6 februari 1853 brak een woedende revolte uit onder de Milanese bevolking tegen de Oostenrijkers, die meedogenloos werd neergeslagen door Oostenrijkse en Kroatische soldaten. De stadspoorten en de theaters werden gesloten. Het Scalatheater werd weer geopend op 12 maart met de eerste voorstelling van Pacini's *Il Cid*. De componist kon deze niet bijwonen wegens verplichtingen in Palermo.
167. Girolamo Alessandro Biaggi (1819-1897). Componist en muziekcriticus. componeerde naast een Requiem en enige romances twee opera's: *Don Desiderio disperato per eccesso di buon cuore* (Milaan 1839) en *Martino della Scala* (Messina 1856), waarvoor hij ook de teksten schreef.
168. Wat men ooit heeft gedaan, men is er schuldig aan. (Seneca: *Hercules furens*, 735-6). Rhadamanthos is in de Griekse mythologie de zoon van Zeus en Europa. Hij was een rechtvaardig heerser over Kreta en moest vluchten voor zijn broer Minos. Zeus stelde hem aan als rechter in de onderwereld.
169. Bij het horen van die trompetklanken gaat mijn hart sneller kloppen, enz. (vert.). Dit zijn de woorden van Agobar, commandant van de Arabieren, in het duet met Ezilda uit *Gli arabi nelle Gallie*, 2e akte.
170. Angiolina Bosio (1830-1859). Debuteerde in 1846 als Lucrezia in *I due Foscari*. Zij trad op in Parijs en Noord-Amerika en zong Gilda in de eerste Londense opvoering van *Rigoletto*. Bosio overleed plotseling in St. Petersburg.
171. De mezzosopraan Adelaide Borghi-Mamo vertolkte de musicolor van Leodato, prins van de Auvergne en generaal van Karel Martel in de strijd tegen de Arabieren.
172. Jérôme Bonaparte (1784-1860), de jongste broer van Napoleon I, werd in 1807 aangesteld tot koning van het nieuw gevormde Koninkrijk Westfalen, dat in 1813 door de geallieerden werd opgeheven. Na de troonsbestijging in 1852 van zijn neef Louis Napoleon (Napoleon III) werd hij erkend als Franse prins van den bloede met het predicaat Keizerlijke Hoogheid. Ook werd hij, als mogelijk opvolger van de nieuwe keizer benoemd tot president van de Senaat.
173. De tenor Pietro Mongini (1828-1874) was in 1871 de eerste Radames in *Aida*.

174. Pacini's telling wijkt af van de onze. In 1856 waren 64 opera's uitgevoerd. Inclusief de onvoltooide, niet uitgevoerde en twijfelachtige werken komt dit op 79.
175. Maar ik rekende buiten de waard! (vert.)
176. Fanny Salvini-Donatelli (1815-1891, (haar werkelijke naam was Francesca Lucchi), debuteerde in 1839 als Rosina in *Il barbiere di Siviglia* en blonk uit in tal van opera's van Donizetti en Verdi. Zij zong in Wenen Abigaille in *Nabucco* onder leiding van Verdi en in 1853 was zij de eerste Violetta Valéry in *La traviata*. Met de rol van Bice bedoelde Pacini de vrouwelijke hoofdpersoon Beatrice uit zijn *Bondelmonte*.
177. De juiste titel luidt *Lidia di Bruxelles*.
178. De bronnen vermelden dat de première van *Il mulattiere di Toledo* plaatsvond in het Teatro Apollo. Pacini schreef echter uitdrukkelijk dat hij dit werk voor hetzelfde theater componeerde als *Gianni di Nisida*, dus het Teatro Argentina.
179. *Don Juan de Marana, ou la chute d'un ange* (1836), toneelstuk van Alexandre Dumas père.
180. De 'Ordine dei Santi Maurizio e Lazzaro' heeft zijn oorsprong in de tijd van de eerste kruistocht. Ze was opgericht als een hospitaalorde voor de verpleging van leprozen. De orde had een militair en streng katholiek karakter. In 1816 werd zij hervormd tot een Orde van Verdienste, toegankelijk voor niet-adellijke personen.
181. Die als een adelaar boven de anderen vliegt. (vert.)
182. Ik heb je zestig jaar geschiedenis verteld, mislukkingen, triomfen, tranen en andere ongemakken. (vert.)
183. Lucrezia Borgia werd door haar vader paus Alexander VI in 1501 om politieke redenen gedwongen te trouwen met Alfonso d'Este, de toekomstige hertog van Ferrara, nadat haar eerdere, in 1498 gesloten huwelijk met prins Alfonso van Bisceglie, zoon van koning Alfonso II van Napels, door haar vader ontbonden was verklaard op grond van veronderstelde non-consummatio (hoewel het echtpaar een zoon, Rodrigo, had). Prins Alfonso, verdacht van een aanslag op Cesare Borgia, de broer van Lucrezia, werd daarom kort erna gewurgd op last van van Cesare, hoewel ook jaloezie en haat bij de laatste een rol speelde.